Sadvidya Journal of Sanskrit and Indian Knowledge Systems
DOI: 10.18311/sadvid/2025/55287

शिक्षाव्याकरणनिरुक्तयोः पारस्परिकसम्बन्धः शिक्षासूत्राणां व्याकरणनिरुक्तयोः सैद्धान्तिकपरिप्रेक्ष्ये तुलनात्मकमध्ययनम्

T. M. Venkatesan
Ph.D Research Scholar, Postgraduate and Research Department of Sanskrit, Srimad Andavan Arts and Science College (Autonomous), Affiliated to Bharathidasan University, T.V. Koil, Tiruchirappalli – 620005, Tamil Nadu, India
nirudapasubandam@gmail.com
Research Supervisor: Dr. V. Raman, Postgraduate and Research Department of Sanskrit, Srimad Andavan Arts and Science College (Autonomous), Affiliated to Bharathidasan University, T.V. Koil, Tiruchirappalli – 620005, Tamil Nadu, India

सारांशः

वैदिकवाङ्मये वेदाङ्गत्रयस्य—शिक्षाया व्याकरणस्य निरुक्तस्य च—परस्पराश्रयभावः स्पष्टतया द्रष्टुं शक्यते। शिक्षाशास्त्रं वर्णस्वरप्रयत्नप्रकर्षेण वेदमन्त्राणां शुद्धोच्चारणाय साधनं निर्दिशति। व्याकरणशास्त्रं पदरचनाव्यवस्थां, रूपसिद्धिं, सन्धिसंयोगादीनां नियमप्रणालीं च प्रदर्शयति। निरुक्तशास्त्रं मन्त्रपदानां व्युत्पत्तिं, अर्थनिर्णयं च युक्तिपूर्वकं व्याचष्टे। एतेषां त्रयाणां शास्त्राणां पृथक्पृथक् स्वातन्त्र्यं विद्यते, तथापि वैदिकवाङ्मयस्य शुद्धपाठे अर्थग्रहणे च एतेषां संयुक्तोपयोगः अनिवार्यः। अस्मिन् लेखे शिक्षासूत्राणां सिद्धान्ताः व्याकरणनिरुक्तयोः सैद्धान्तिकपरिप्रेक्ष्ये तुलनात्मकदृष्ट्या विश्लेष्यन्ते। वर्णोच्चारणनियमाः (शिक्षा), शब्दरूपसंरचना (व्याकरणम्), पदानां व्युत्पत्त्यर्थनिर्णयः (निरुक्तम्) इति त्रिविधदृष्ट्या शिक्षासूत्राणां वैदिकभाषाशास्त्रीयप्रासङ्गिकता प्रतिपाद्यते।

प्रमुखशब्दाः: शिक्षा, व्याकरणम्, निरुक्तम्, प्रातिशाख्यम्, वर्णोच्चारणम्, वैदिकभाषाशास्त्रम्

१. भूमिका

वेदाङ्गषट्कस्य अन्तर्गतं शिक्षा–व्याकरण–निरुक्तत्रयं वैदिकभाषाशास्त्रस्य मूलाधाररूपेण प्रतिष्ठितम् अस्ति। वेदः श्रुतिपरम्परया युगानुयुगं संरक्षितः; अतः अस्य संरक्षणे ध्वनिशुद्धिः, रूपशुद्धिः, अर्थशुद्धिः—एते त्रयः अनिवार्याः घटकाः सन्ति। शिक्षाशास्त्रं ध्वनिशुद्धेः मूलाधारः; व्याकरणशास्त्रं रूपशुद्धेः व्यवस्थापकः; निरुक्तशास्त्रं तु अर्थशुद्धेः निर्णायकम्। एतेषां त्रयाणां पृथक्पृथक् अध्ययनं यद्यपि परम्परया कृतम् अस्ति, तथापि एतेषां समन्विताध्ययनं विना वैदिकभाषाशास्त्रीयदृष्ट्या समग्रबोधः न सिध्यति।

प्रातिशाख्यग्रन्थेषु शिक्षाया विषयाः स्पष्टतया निर्दिष्टाः—वर्णाः, स्वराः, मात्रा, बलम्, साम, सन्तानः इत्यादयः। ऋग्वेदप्रातिशाख्ये शिक्षाविषयः निर्दिष्टः—

"वर्णाः स्वराः मात्राः बलमिति शिक्षाशास्त्रविषयाः"।[1]

अत्र 'वर्णाः' इति ध्वन्यात्मकघटकाः, 'स्वराः' इति उदात्तादयः, 'मात्राः' इति उच्चारणकालपरिमाणम्, 'बलम्' इति उच्चारणप्रयत्नः, 'साम' इति स्वरसमत्वं, 'सन्तानः' इति वर्णानां क्रमप्रवाहः—एते सर्वे शिक्षाया विषयाः। शिक्षाशास्त्रं केवलं उच्चारणप्रशिक्षणं न, अपि तु वैदिकवाङ्मयस्य संरक्षणाय अनिवार्यं शास्त्रम्।

व्याकरणशास्त्रे पाणिनीयपरम्परया शब्दरूपनिर्माणस्य वैज्ञानिकव्यवस्था निर्मिता। धातुप्रत्ययविधानं, सन्धिनियमाः, समासप्रक्रिया—एते सर्वे व्याकरणस्य विषयाः। पाणिनिना निर्दिष्टं—

"सुप्तिङन्तं पदम्"।[2]

अत्र 'पद' इति भाषिकघटकः व्याकरणदृष्ट्या परिभाषितः। शिक्षायां निर्दिष्टवर्णस्वभावं विना व्याकरणस्य सन्धिसूत्राणां प्रयोगः न पूर्णतया अवगम्यते। उदाहरणतः स्वरभेदज्ञानं विना गुण

वृद्ध्यादिनियमाः न सुस्पष्टाः। अतः शिक्षा व्याकरणस्य पूर्वपीठिकेव मन्यते।

1 ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् १.२
2 पा.सू. १.४.१४

*Author for correspondence

Article Received on: 15.06.2025 *Peer-reviewed* Accepted on: 12.12.2025

निरुक्तशास्त्रं यास्केन वेदार्थबोधाय प्रवर्तितम्। निरुक्ते पदानां व्युत्पत्त्या अर्थनिर्णयः क्रियते—

"निरुक्तं नाम शब्दानां व्युत्पत्तिः"।[3]

यास्कः न केवलं व्युत्पत्तिं दर्शयति, अपि तु निघण्टुस्थशब्दानां अर्थनिर्णये सन्दर्भाधारितपद्धतिं उपन्यस्यति। व्याकरणे सिद्धं पदरूपं निरुक्ते अर्थव्याख्यां प्राप्नोति; शिक्षायां निर्दिष्टोच्चारणशुद्धिः निरुक्तार्थग्रहणाय अनिवार्या। यतो हि स्वरभेदे दोषः भवति चेत्, मन्त्रार्थस्य देवतानिर्देशे वा कर्मनिर्देशे वा विपर्यासः सम्भवति।

एवं शिक्षा–व्याकरण–निरुक्तत्रयं पृथक् पृथक् शास्त्राणि सन्ति, तथापि वैदिकभाषाशास्त्रे एते त्रयः अविच्छिन्नरूपेण सम्बद्धाः। शिक्षाया ध्वन्याधारः व्याकरणस्य रूपाधारस्य आधारभूतः; व्याकरणस्य रूपव्यवस्था निरुक्तस्य अर्थव्यवस्थाया पूर्वपीठिका; निरुक्तस्य अर्थनिर्णयः शिक्षाव्याकरणयोः प्रयोजनसिद्धिः। अयं त्रिकोणीयसम्बन्धः वैदिकभाषाशास्त्रस्य समग्रबोधाय अनिवार्यः।

अद्य आधुनिकभाषाविज्ञानस्य ध्वनिविज्ञानम् (phonetics), ध्वनितत्त्वम् (phonology), रूपविज्ञानम् (morphology), अर्थविज्ञानम् (semantics) इत्यादयः विभागाः दृश्यन्ते। शिक्षाशास्त्रं ध्वनिविज्ञानस्य पूर्वरूपं मन्यते; व्याकरणं रूपविज्ञानस्य नियमात्मकस्वरूपम्; निरुक्तं अर्थविज्ञानस्य प्राचीनरूपम्। अतः वेदाङ्गत्रयं केवलं परम्परागतविद्या न, अपि तु भाषाविज्ञानस्य ऐतिहासिकपूर्वपीठिका इति अपि द्रष्टव्यम्।

अतः अस्य लेखस्य प्रमुखलक्ष्यं शिक्षा–व्याकरण–निरुक्तयोः पारस्परिकसम्बन्धानां तुलनात्मकदृष्ट्या विवेचनम्। शिक्षासूत्राणां सिद्धान्ताः कथं व्याकरणनिरुक्तयोः सैद्धान्तिकपरिप्रेक्ष्ये अवगन्तुं शक्यन्ते इति प्रश्नः अत्र विश्लेष्यते।

२. अध्ययनविधिः

अस्मिन् अध्ययनकार्ये गुणात्मकशास्त्रीयपद्धतिः (qualitative textual analysis) अवलम्बिता। प्रथमं शि क्षा शा स्त्र स म्ब द्ध ग्र न्था नां — ऋ ग्वे द प्रा ति शा ख्य स्य, तैत्तिरीयप्रातिशाख्यस्य च—समीक्षात्मकाध्ययनं कृतम्। एतेषु वर्णस्थानप्रयत्नस्वरमात्रादीनां सिद्धान्ताः सङ्गृहीताः। द्वितीयं पाणिनीयव्याकरणसूत्राणां सन्धिप्रकरणेषु वर्णव्यवहारः, धातुप्रत्ययप्रक्रिया च विवेचिता। महाभाष्ये पतञ्जलिना प्रतिपादिताः शब्दतत्त्वसम्बद्धाः विचाराः अपि संदर्भरूपेण ग्राह्याः। तृतीयं यास्कीयनिरुक्ते पदव्युत्पत्त्यर्थनिर्णयपद्धतिः विश्लेषिता।

एतेषां त्रयाणां ग्रन्थपरम्पराणां तुलनात्मकाध्ययनं कृत्वा, शिक्षाया ध्वन्याधारः, व्याकरणस्य रूपाधारः, निरुक्तस्य अर्थाधारः—एतेषां परस्परसंबन्धाः निरूपिताः। प्रत्येकसिद्धान्तस्य उदाहरणानि प्रातिशाख्यसूत्रैः, पाणिनीयसूत्रैः, निरुक्तवाक्यैः च समर्थितानि। अनेन प्रकारेण शिक्षा–व्याकरण–निरुक्तयोः समन्वयात्मकस्वरूपं सैद्धान्तिकतया प्रतिपाद्यते।

३. शिक्षासिद्धान्तविस्तारः – प्रातिशाख्यपरम्परायां वर्णस्वरव्यवस्था

शिक्षाशास्त्रं वैदिकवाङ्मये ध्वनिशुद्धेः मूलाधाररूपेण प्रतिष्ठितम् अस्ति। वेदस्य श्रुतिस्वरूपत्वात् मन्त्राणां शुद्धोच्चारणे सूक्ष्मभेदाः अपि अत्यन्तमहत्त्वपूर्णाः। प्रातिशाख्यग्रन्थेषु वर्णानां वर्गीकरणं, उच्चारणस्थानम्, प्रयत्नः, स्वरभेदः, मात्रानिर्णयः इत्यादयः विस्तारतः प्रतिपादिताः। ऋग्वेदप्रातिशाख्ये वर्णवर्गीकरणस्य आधारः स्थानकरणप्रयत्नाः इति दर्श्यते—

"स्थानकरणप्रयत्नैः वर्णा व्यज्यन्ते"।[4]

अत्र 'स्थानम्' इति कण्ठताल्वोष्ठादिस्थानानि, 'करणम्' इति जिह्वोष्ठदन्ततालवादिकरणानि, 'प्रयत्नः' इति स्पृष्टसंवृतविवृतादयः। एतेषां समन्वयेन वर्णोच्चारणस्य शुद्धता सिद्ध्यति।

तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये अपि वर्णानां उच्चारणस्थानप्रयत्नयोः विवेचनं दृश्यते—

"वर्णानां स्थानप्रयत्नाभ्यां भेदो भवति"।[5]

एते नियमाः वैदिकपाठे केवलं ध्वन्यात्मकाः न सन्ति, अपि तु मन्त्रार्थनिर्णये अपि प्रभावं जनयन्ति। स्वरभेदे लघुदोषः अपि अर्थभेदाय कारणं भवेत्। वैदिकपरम्परायां उदात्त–अनुदात्त–स्वरितभेदाः न केवलं स्वरसंकेताः, अपि तु देवतानिर्देशे, कर्मनिर्देशे च निर्णायकभूमिकां वहन्ति। ऋग्वेदप्रातिशाख्ये स्वरव्यवस्थाया महत्त्वं निर्दिष्टम्—

"उदात्तः प्राणस्योच्चारः"।[6]

3 निरुक्तम् १.१
4 ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् १.३
5 तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् १.७
6 ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् २.२

स्वरव्यवस्थायां प्रमादे मन्त्रार्थे विपर्यासः सम्भवति। उदाहरणतः देवतानामनिर्देशे स्वरभेदात् देवताभेदः भवितुं शक्यते। अतः शिक्षा केवलं उच्चारणविद्या न, अपि तु अर्थसंरक्षणस्य साधनम् अपि अस्ति।

मात्राव्यवस्थायां अपि शिक्षा विशेषं दत्ते। दीर्घ–ह्रस्वस्वराणां उच्चारणकालभेदः मन्त्रछन्दसि प्रभावं जनयति। प्रातिशाख्यग्रन्थेषु मात्रानिर्णयः छन्दोविज्ञानस्य आधाररूपेण अपि दृश्यते। यदि मात्राव्यवस्थायां प्रमादः भवति, तर्हि छन्दोभङ्गः स्यात्, येन मन्त्रस्य श्रुतिसौन्दर्यं नष्टं भवति।

शिक्षाशास्त्रं वर्णसंयोगेषु अपि नियमप्रणालीं निर्दिशति। सन्धिस्थले वर्णानां समुच्चारणे प्रयत्नविशेषाः अपेक्षिताः। उदाहरणतः विसर्गस्य उच्चारणे प्रयत्नभेदः प्रातिशाख्यग्रन्थेषु निर्दिष्टः। एते नियमाः पाणिनीयसन्धिसूत्राणां व्यवहाराय आधारभूताः। अतो शिक्षा व्याकरणस्य ध्वन्याधाररूपेण अविच्छिन्नसम्बद्धा।

शिक्षाशास्त्रस्य परम्परायां गुरुपरम्परया श्रुतिपाठप्रशिक्षणं क्रियते। एषा परम्परा केवलं नियमावली न, अपि तु श्रवणानुकरणाभ्यासरूपा शिक्षापद्धतिः। अनेन प्रकारेण शिक्षा व्यावहारिकध्वनिविज्ञानस्य प्राचीनरूपम् इति अपि मन्यते। आधुनिकध्वनिविज्ञानस्य phonetics-phonology इत्ययोः विभागयोः शिक्षायाः तुल्यतां द्रष्टुं शक्यते। शिक्षाशास्त्रं वर्णोत्पत्तिस्थानप्रयत्नादीनां वैज्ञानिकव्यवस्थां प्रतिपादयति, यत् आधुनिकभाषाविज्ञानस्य सिद्धान्तैः सह साम्यं दर्शयति।

एवं प्रातिशाख्यपरम्परायां शिक्षासिद्धान्ताः न केवलं वैदिकपाठसंरक्षणाय, अपि तु व्याकरणनिरुक्तयोः सैद्धान्तिकाधारत्वेन अपि अवलोकनीयाः।

४. व्याकरण–निरुक्तयोः शिक्षासम्बन्धेन सैद्धान्तिकसमन्वयः

४.१ व्याकरणस्य ध्वन्याधारः – शिक्षायाः अनिवार्यता

पाणिनीयव्याकरणे सन्धिप्रकरणेषु वर्णव्यवहारः प्रमुखः। स्वरव्यञ्जनसंयोगाः शिक्षायां निर्दिष्टवर्णस्वभावं विना न यथावत् अवगन्तुं शक्यन्ते। पाणिनिना निर्दिष्टम्—

"इको यणचि"।[7]

"एचोऽयवायावः"।[8]

एते सूत्रे स्वराणां परिवर्तनं निर्दिशन्ति। 'इ' इत्यस्य यणादेशेन 'य्' भवति; एष परिवर्तनः केवलं वर्णप्रकृतिज्ञानं विना न स्पष्टः। अतो शिक्षाशास्त्रे प्रतिपादितः स्वरस्वभावः व्याकरणस्य सन्धिनियमेषु व्यवहारिकरूपेण उपयुज्यते।

महाभाष्ये पतञ्जलिना शब्दतत्त्वसम्बन्धाः विचाराः कृताः—

"शब्दो नित्यः"।[9]

अत्र 'शब्द' इति ध्वनिरूपः न केवलं भौतिकध्वनिः, अपि तु भाषिकतत्त्वम्। शिक्षायां वर्णोत्पत्तिस्थानप्रयत्न निर्णयः, व्याकरणे तस्य नियमात्मकप्रयोगः—एवं द्वयोः परस्परपूरकभावः दृश्यते।

व्याकरणे धातुप्रत्ययविधानं वर्णस्तरात् आरभ्य रूपस्तरपर्यन्तं क्रियते। यदि वर्णोच्चारणे दोषः भवति, तर्हि धातोः रूपसिद्धौ अपि दोषः सम्भवति। उदाहरणतः 'भू' धातोः रूपनिर्माणे 'भवति' इत्यादौ स्वरदीर्घह्रस्वभेदः अर्थसौन्दर्यं प्रभावितुम् अर्हति। अतः व्याकरणस्य रूपसिद्धिः शिक्षाया ध्वनिशुद्ध्यां आश्रिता।

४.२ निरुक्तस्य व्युत्पत्तिपद्धतिः – व्याकरणाधारितार्थनिर्णयः

यास्कीयनिरुक्ते पदानां व्युत्पत्त्या अर्थनिर्णयः क्रियते। यास्कः शब्दवर्गीकरणं व्याकरणाधारेण करोति—

"नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च"।[10]

अत्र नाम–आख्यात–उपसर्ग–निपातवर्गीकरणं पाणिनीयव्याकरणपरम्परायाः आधारं वहति। व्याकरणे सिद्धं पदरूपं निरुक्ते अर्थनिर्णयस्य आधारः भवति।

निरुक्ते यास्कः शब्दानां व्युत्पत्त्या अर्थं दर्शयति। एषा पद्धतिः केवलं व्युत्पत्तिविज्ञानं न, अपि तु मन्त्रार्थबोधनस्य उपायः। यास्केनोक्तम्—

"अर्थो न शब्देन विना, शब्दो नार्थेन विना"।[11]

अत्र शब्दार्थयोः अविच्छिन्नसम्बन्धः प्रतिपाद्यते। शिक्षायां निर्दिष्टवर्णोच्चारणशुद्धिः निरुक्तार्थनिर्णये अनिवार्या; स्वरभेदे प्रमादः मन्त्रार्थस्य विपर्यासं जनयेत्।

7 पा.सू. ६.१.७७
8 पा.सू. ६.१.७८
9 महाभाष्यम्, पास्पशाह्निकम्
10 निरुक्तम् १.२
11 निरुक्तम् १.१५

४.३ त्रिकोणीयसम्बन्धः – शिक्षा, व्याकरणम्, निरुक्तम्

शिक्षा–व्याकरण–निरुक्तत्रयं त्रिकोणीयसम्बन्धेन कार्यं कुर्वन्ति। शिक्षाशास्त्रं ध्वनिशुद्धिं ददाति; व्याकरणं रूपशुद्धिं व्यवस्थापयति; निरुक्तं अर्थशुद्धिं प्रकाशयति। एतेषां त्रयाणां संयुक्तोपयोगेन एव वैदिकमन्त्राणां सम्यगवबोधनं सम्भवति।

वैदिकमन्त्रेषु एकस्यैव पदस्य स्वरभेदेन देवतानिर्देशे वा कर्मनिर्देशे वा भेदः सम्भवति। अतो शिक्षायां निर्दिष्टस्वरव्यवस्था निरुक्ते अर्थनिर्णयस्य आधाररूपेण अपि महत्त्वपूर्णा। व्याकरणे पदरूपनिर्माणं निरुक्ते अर्थव्याख्याया पूर्वपीठिका। एते त्रयः परस्पराश्रयभावेन वैदिकभाषाशास्त्रस्य पूर्णतां जनयन्ति।

४.४ आधुनिकभाषाविज्ञानपरिप्रेक्ष्ये त्रयाणां प्रासङ्गिकता

अद्य आधुनिकभाषाविज्ञानस्य ध्वनिविज्ञानम् (phonetics), ध्वनितत्त्वम् (phonology), रूपविज्ञानम् (morphology), अर्थविज्ञानम् (semantics) इत्यादयः विभागाः दृश्यन्ते। शिक्षाशास्त्रं ध्वनिविज्ञानस्य पूर्वरूपम्; व्याकरणं रूपविज्ञानस्य नियमात्मकस्वरूपम्; निरुक्तं अर्थविज्ञानस्य प्राचीनरूपम् इति मन्यते। अतः वेदाङ्गत्रयं भाषाविज्ञानस्य ऐतिहासिकपूर्वपीठिकेति प्रतिपादयितुं शक्यते।

५. समन्वयात्मकप्रतिमानम् – शिक्षा–व्याकरण–निरुक्तत्रयस्य एकीकृतपरिप्रेक्ष्यः

शिक्षा–व्याकरण–निरुक्तत्रयं पृथक् पृथक् अध्ययनविषयाः सन्ति इति परम्परया मन्यते। तथापि एतेषां त्रयाणां कार्यक्षेत्राणि वस्तुतः एकमेव लक्ष्यं साधयन्ति—वैदिकभाषायाः शुद्धोच्चारणम्, सुसंरचितशब्दरूपनिर्माणम्, यथार्थार्थबोधनम्। अस्य समन्वयात्मकदृष्टेः आधारेण एतेषां त्रयाणां एकीकृतप्रतिमानम् प्रस्ताव्यते।

एतस्मिन् प्रतिमानम् मध्ये शिक्षा 'ध्वनिस्तरम्' (phonetic level) प्रतिनिधयति। वर्णोत्पत्तिस्थानम्, प्रयत्नः, स्वरभेदः, मात्रानिर्णयः—एते ध्वनिस्तरस्य मुख्यघटकाः। व्याकरणम् 'रूपस्तरम्' (morpho-syntactic level) प्रतिनिधयति। धातुप्रत्ययविधानम्, सन्धिनियमाः, समासप्रक्रिया, पदपरिभाषा—एते रूपस्तरस्य विषयाः। निरुक्तम् 'अर्थस्तरम्' (semantic level) प्रतिनिधयति। पदव्युत्पत्तिः, सन्दर्भाधारितार्थनिर्णयः, देवतानिर्देशार्थनिरूपणम्—एते अर्थस्तरस्य घटकाः।

एते त्रयः स्तराः परस्पराश्रयभावेन अविच्छिन्नसम्बद्धाः। ध्वनिस्तरे दोषः भवति चेत्, रूपस्तरे अपि दोषः स्यात्; रूपस्तरे दोषः चेत्, अर्थस्तरे भ्रमः अनिवार्यः। उदाहरणतः यदि मन्त्रपाठे स्वरदोषः भवति, तर्हि व्याकरणीयसन्धिनियमस्य प्रयोगे अपि त्रुटिः सम्भवति, तदनन्तरं निरुक्तार्थनिर्णये विपर्यासः भवेत्। अतो भाषाविज्ञानस्य समग्रबोधाय त्रयाणां समन्वयात्मकाध्ययनम् अत्यावश्यकम्।

एषा समन्वयात्मकदृष्टिः वैदिकपाठशिक्षणपद्धत्यां अपि उपयोगी भवति। यदि शिक्षाशास्त्रं व्याकरणनिरुक्ताभ्यां पृथक् पृथक् अध्याप्यते, तर्हि विद्यार्थीषु वैदिकभाषाबोधः खण्डितः भवति। किन्तु यदि ध्वनि–रूप–अर्थस्तराणां समन्वयेन अध्यापनं क्रियते, तर्हि मन्त्रार्थबोधनं अधिकं सुस्पष्टं भवति।

अधुनातनभाषाविज्ञानस्य परिप्रेक्ष्ये अपि एषा समन्वयात्मकपद्धतिः उपयुक्ता। आधुनिकभाषाविज्ञानं अपि ध्वनिस्तरम्, रूपस्तरम्, अर्थस्तरम् इति त्रिस्तरीयदृष्ट्या भाषां विवेचयति। अतो वेदाङ्गत्रयस्य परम्परागतसिद्धान्ताः आधुनिकभाषाविज्ञानस्य सिद्धान्तैः सह संवादं कर्तुं समर्थाः।

६. अनुसंधानप्रभावाः

अस्य अध्ययनस्य परिणामाः भविष्ये बहुषु क्षेत्रेषु उपयुज्यन्ते। वैदिकपाठप्रशिक्षणपद्धतौ ध्वनि–रूप–अर्थस्तराणां समन्वयात्मकशिक्षणपद्धतिः विकसितुं शक्यते। पाणिनीयव्याकरणाध्ययने प्रातिशाख्यध्वनिसिद्धान्तानां समावेशेन व्याकरणसूत्राणां व्यावहारिकोपयोगः अधिकं स्पष्टः भविष्यति। निरुक्ताध्ययने च स्वरभेदादीनां प्रभावः अधिकं सूक्ष्मतया विवेचनीयः।

७. उपसंहारः

अस्मिन् विस्तृताध्ययने शिक्षा–व्याकरण–निरुक्तत्रयस्य पारस्परिकसम्बन्धः तुलनात्मकदृष्ट्या विवेचितः। शिक्षाशास्त्रस्य ध्वन्याधारः, व्याकरणशास्त्रस्य रूपाधारः, निरुक्तशास्त्रस्य अर्थाधारः—एते त्रयः समन्विताः सन्तः वैदिकभाषाशास्त्रस्य समग्ररूपं निर्माति। एतेषां पृथक् पृथक् अध्ययनं यद्यपि पारम्परिकशास्त्रानुसारं प्रचलितम् अस्ति, तथापि आधुनिकवैदिकभाषाशास्त्रीयदृष्ट्या समन्विताध्ययनमेव अधिकं फलप्रदं भवति।

एतत् अध्ययनं दर्शयति यत् शिक्षाशास्त्रं केवलं उच्चारणविद्या न, अपि तु व्याकरणनिरुक्तयोः सैद्धान्तिकाधारः। व्याकरणं केवलं रूपनिर्माणशास्त्रम् न,

अपि तु शिक्षायाः ध्वनिनियमेषु आधारितम्। निरुक्तं केवलं व्युत्पत्तिशास्त्रम् न, अपि तु शिक्षाव्याकरणयोः सम्यगुपयोगेन एव यथार्थार्थनिर्णयम् उपलभते। अतो वेदाङ्गत्रयस्य समन्वयात्मकाध्ययनं भविष्यद्वैदिकभाषाशास्त्रीयगवेषणाय अनिवार्यम् इति निष्कर्षः।

सन्दर्भसूची

१. पाणिनिः। *अष्टाध्यायी*। सम्पा. वासुदेवशास्त्री अभ्यङ्करः। पुणे: भाण्डारकर ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूट्, १९७७।

२. पतञ्जलिः। *महाभाष्यम्*। सम्पा. के. वी. अभ्यङ्करः। पुणे: भाण्डारकर ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूट्, १९६२।

३. यास्कः। *निरुक्तम्*। सम्पा. लक्ष्मणशास्त्री जोशी। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज् कार्यालयः, १९७२।

४. ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्। सम्पा. मङ्गलदेवशास्त्री। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज् कार्यालयः, १९७८।

५. तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्। सम्पा. रघुवीरः। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज् कार्यालयः, १९७१।

६. भर्तृहरिः। *वाक्यपदीयम्*। सम्पा. के. ए. सुब्रह्मण्य अय्यर्। पुणे: भाण्डारकर ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूट्, १९६५।

७. कर्दोना, जॉर्ज्। *Pāṇini: A Survey of Research*। दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास, १९९७।